

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - आधुनिक जलनीतीचे प्रणेते

श्री मारुती श्री. पाटील सहाय्यक प्राध्यापक कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, लांजा.

गोषवारा

"पाणी" हा जगातील सर्वच देशातील लोकांच्यासाठी महत्त्वाचा विषय बनला आहे. जगात तिसरे महायुद्ध झाले तर पाण्यासाठी होईल असे जे म्हटले जाते ते सुद्धा योग्य आहे. भारतातही त्याला अपवाद नाही. उन्हाळ्याच्या दिवसात भारतात पाणी समस्या तीव्र असते. इस्रायल सारख्या देशाने पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाचा वापर केला आहे. भारतात मात्र ही जागरूकता दिसत नाही. पावसाळ्याच्या दिवसात भारतात प्रचंड पाऊस पडतो. नद्या नाले यांना पूर येतात यामुळे मानवी जीवन बाधित होते. या पाण्याचा विनियोग योग्य पद्धतीने केला तर भारताचा विकास मोठ्या प्रमाणात होईल. सन 1942 - 46 या काळात बाबासाहेबांच्या कडे जलसिंचन हे खाते होते. यावेळी त्यांनी पाण्याचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला. त्यावेळी त्यांच्या असे लक्षात आले की, भारतात पडणारा पाऊस हा भारतीय जनतेला पुरेसा नाही. नद्यांवर बहुउद्देशीय धरणे बांधून त्याचा उपयोग विद्युत निर्मिती सिंचन इत्यादीसाठी केला तर पुराची समस्या राहणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ हे विचारच मांडले नाहीत तर त्याचा पाठपुरावा देखील केला. यामुळेच भारतात दामोदर व्हॅली प्रकल्प, हिराकुड प्रकल्प, सोन नदी प्रकल्प निर्माण झाले. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थतज्ज्ञ होते. त्यामुळेच या अनुषंगाने त्यांनी या बहुउद्देशीय प्रकल्पांचा जास्तीत जास्त उपयोग कसा करता येईल याचा विचार केलेला होता. याचबरोबर ते सत्तेत जलसंधान मंत्री असल्यामुळे हे प्रकल्प उभारण्यासाठी त्याचा खूप उपयोग झाला. बाबासाहेबांचे जलसंपत्ती विषयीचे तत्त्वज्ञान हे अत्यंत सोपे होते. जलसंपत्ती ही नैसर्गिक संपत्ती असल्यामुळे ती देशाच्या मालकीची असायला हवी असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी जलसंपत्तीचे राष्ट्रीयकरण केले. त्यामुळेच या पाण्याचा उपयोग सर्व लोकांना समान पद्धतीने करता येईल असे त्यांचे मत होते. धरणे बांधल्यामुळे पाण्याचे शाश्वत संवर्धन होईल. ह्या लेखाचा उद्देश केवळ बाबासाहेबांच्या जलनीतीचा अभ्यास करणे इतकाच मर्यादित आहे. बाबासाहेबांनी जलनीती बाबत जी भाषणे दिलेली आहेत किंवा त्यांच्या अनेक ग्रंथांमधून त्यांचे जे तत्त्वज्ञान समोर आले आहे याचा उपयोग या लेखात केला गेला आहे. बाबासाहेबांच्या जलनीतीचा अजूनही सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे. केवळ धरणे बांधून उपयोग होणार नाही तर त्यांची योग्य देखभाल करणे गरजेचे आहे. उदाहरणार्थ दामोदर व्हॅली प्रकल्पातील प्रकल्पातील पाणी हे अत्यंत प्रदूषित झाले आहे आणि कालव्यांची आज दयनीय अवस्था आहे. शेतकरी सिंचनासाठी वारेमाप पाणी वापरतात. औद्योगिकीकरणामुळे नद्या नाले प्रदूषित झाले आहेत. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जलनीतीचा अभ्यास तपशीलवार करणे गरजेचे आहे.

शब्दकिल्ली

जलसंपत्ती, सिंचन प्रकल्प, जलसंवर्धन, जलनीती, जलसंपत्तीचे शाश्वत नियोजन.

प्रस्तावना

बाबासाहेब आंबेडकर हे अत्यंत अभ्यासू असे व्यक्तिमत्व होते. जो विषय अथवा जी समस्या त्यांच्याकडे आली त्या समस्येचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. पाणी हा त्यापैकीच एक विषय होय या समस्येची सोडवणूक करताना त्यांनी अनेक प्रकल्पांचा अभ्यास केला. भारत हा पूर्वीपासूनच कृषिप्रधान देश आहे. भारतात शेती करणाऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. याबरोबरच पाण्याची ही समस्या अगदी प्राचीन आहे. गौतम बुद्धाने रोहिणी नदी संदर्भात असणाऱ्या पाणी समस्येसाठी गृहत्याग केला होता. चंद्रगुप्त मौर्याने सुदर्शन तलावाची निर्मिती केली होती. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाण्याचे जास्त सखोल चिंतन केले. पावसाळ्यात पूर येणे, उन्हाळ्यात दुष्काळ पडणे ही फार मोठी समस्या भारतासाठी आहे. उन्हाळ्याच्या दिवसात पाण्याच्या अभावामुळे गुरांची उपासमार होते. माणसांना प्यायला पाणी मिळत नाही. पिके करून जातात. पाण्याच्या अभावी पशुधन, पिके नष्ट होतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास होत नाही. ही समस्या जशी शेतकऱ्यांची आहे तशी सर्वसामान्य जनतेची ही आहे सर्वसामान्य जनतेला पिण्यासाठी पाणी मिळत नाही उद्योगधंद्यासाठीही पाणी मिळत नसल्याने उद्योगधंद्यांचाही विकास होत नाही बाबासाहेबांनी या गोष्टीचा सखोल विचार केला यातूनच बाबासाहेबांच्या जलनीतीचा जन्म झाला. त्यांच्या जलनीतीच्या मुळाशी सामाजिक न्याय व समता ही दोन तत्त्वे महत्त्वपूर्ण होती. ब्रिटिश काळात वॉईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य म्हणून सन १९४२ ते १९४६ या कालावधीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कार्यरत होते. यावेळी ते मजूर खात्याचे मंत्री होते. या खात्याबरोबरच जलसिंचन आणि ऊर्जाविभागसुद्धा या मंत्रालयाला जोडले गेले होते. या तिन्ही महत्त्वांच्या विभागाच्या नियोजनाचा पाया डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यकाळात घातला गेला. प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसन समितीचे अध्यक्ष म्हणूनही बाबासाहेबांनी काम पाहिले. याच काळात त्यांनी पाणी या समस्येवर सखोल चिंतन केले. यातूनच त्यांची जलनीती समोर आली. जलनीती विषयीचे त्यांचे विचार त्यांनी दिलेल्या पाच भाषणांमधून समोर येतात.

1. नवी दिल्ली - 25 ऑक्टोबर, 1943
2. कलकत्ता - 3 जानेवारी, 1944
3. कलकत्ता - 23 ऑगस्ट, 1944
4. कटक - 8 नोव्हेंबर, 1945

5. दिल्ली - 2 फेब्रुवारी, 1945

वरील भाषणांमधून नद्यांच्या खोऱ्यातील पाणी अडवून त्याचा उपयोग अनेक प्रकारे केला जाऊ शकतो हे त्यांनी सांगितले. एवढेच नव्हे तर टेनिस व्हॅली प्रकल्पाच्या धर्तीवर भारतात बहुउद्देशीय (Multi -purpose River Valley Project) नदी प्रकल्प उभारणारे, D.V.C. प्रकल्पाच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न करणारे ते भारतातील पहिलेच व्यक्ती होते.

उद्दिष्टे

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जलनीती बाबत दूरदृष्टीचा दृष्टिकोन समजावून घेणे .
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जलनीतीचे सद्यस्थितीतील महत्त्व तपासणे.

संशोधन पद्धती.

सदर लेखासाठी दुय्यम अभ्यास पद्धतीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलनीतीचे विचार व कार्य

• केंद्रीय जलमार्ग, सिंचन आणि नौवहन आयोगाची स्थापना (CWINC)

ब्रिटिश राजवटीत बाबासाहेब यांचेकडे सिंचन व ऊर्जा हे खाते होते. ही दोनही खाती राज्य शासनाच्या अखत्यारीत होती. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना केंद्र शासनाच्या माध्यमातून संपूर्ण देशामध्ये जलसंधारण धोरण राबवायचे होते सुरुवातीला ब्रिटिशांची याला नकार घंटाच होती पण बाबासाहेबांनी केलेल्या अथक पाठपुराव्याने पुढे 5 एप्रिल, 1945 रोजी केंद्रीय जलमार्ग, सिंचन व नववहन आयोग स्थापन झाला. पुढे या आयोगाचे रूपांतर केंद्रीय जल आयोग (Central Water Commission) यामध्ये झाले. भारतात अनेक बहुउद्देशीय धरण प्रकल्प राबविण्यात आले . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नातून प्रामुख्याने खालील चार बहुउद्देशीय प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले.

१. दामोदर व्हॅली प्रकल्प
२. हिराकुड धरण प्रकल्प
३. भाकरा नांगल धरण प्रकल्प
४. सोन नदी धरण प्रकल्प

• दामोदर व्हॅली प्रकल्प (DVC)

१७ जुलै १९४३ मध्ये या नदीला मोठा पूर आला आणि त्यावेळेला त्याने सर्व रेकॉर्ड मोडले. अपरिमित हानी झाली. ११ हजार घरे वाहून गेली. लाखो लोक बेघर झाले. बंगालमध्ये अन्नधान्य पोहोचणे कठीण झाले. त्यातच दुसऱ्या महायुद्धाची धुमशक्ती चालू असल्याने कलकत्त्यापर्यंत बॉम्बवर्षाव होत होते. पुन्हा बंगालमध्ये दुष्काळाने कहर केला. पंचवीस हजार लोक मरण पावले आणि म्हणून इंग्रज सरकारने दामोदर नदीला कायमचा अटकाव घालणारी योजना राबविण्याचा विचार सुरू केला. ब्रिटिशांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विद्वत्ता, हुशारी व कामाचा उरक पाहून त्यांच्यावरच या प्रकल्पाची जबाबदारी सोपविण्यात आली. डॉ. बाबासाहेबांनी टेनेसी खोऱ्याच्या योजनेचे अनेक अहवाल मागवून घेतले व स्वतः अभ्यास केला. त्याचप्रमाणे भारतातील म्हैसूर येथील तुंगभद्रा व पंजाब मधील छोट्या मोठ्या धरणांचा सुद्धा अभ्यास केला. दामोदर व्हॅली योजना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रात्रंदिवस मेहनत करून कार्यान्वित केली. या प्रकल्पाच्या हेतूबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३ जानेवारी १९४४ रोजी कलकत्ता येथील अधिवेशनात स्पष्ट केले की, दामोदर प्रकल्पाचा हेतू केवळ महापूर थांबविणे एवढाच नसून त्याद्वारे विद्युतशक्तीची निर्मिती, सिंचनासाठी पाण्याचा पुरवठा, जलवाहतूक आणि औद्योगिक वापरासाठी आहे.

• हिराकुड धरण प्रकल्प

ओरिसातील महानदीने आणलेल्या वार्षिक विनाशकारी पुरामुळे, हिराकुड धरणाच्या बांधकामापूर्वी हा परिसर “ओरिसाचे दुःख” म्हणून ओळखला जात होता. जलाशय तयार करण्यासाठी आणि महानदीच्या पुरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सर एम. विश्वेश्वरय्या यांनी सखोल अभ्यास करण्याचे सुचवले. त्यानुसारच या नदीवर धरण बांधण्याचे ठरले. ओरिसातील महानदीवरील हिराकुड धरणनिर्मितीस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या काळात मान्यता देण्यात येऊन १५ मार्च १९४६ रोजी या धरणाची पायाभरणी करण्यात आली होती. पाण्यासंदर्भात बाबासाहेबांनी केवळ विचार व्यक्त न करता ब्रिटिश सरकारला नदीच्या खोऱ्यातील पाण्याच्या नियोजनाची योजना सादर केली होती. पुढे ओरिसा असेंब्लीने ‘हिराकुड’ धरणाचे विधेयक 28 ऑगस्ट 1947 रोजी मंजूर केले. जानेवारी 1957 ला तत्कालीन प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते या धरणाचे उद्घाटन झाले. डॉ. खोसला यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाबद्दल गौरवाचे उद्गार काढले आहेत.

बहुद्देशीय योजनेमुळे झालेले फायदे

१. बहुद्देशीय योजनेमुळे महानदीच्या विस्तृत क्षेत्राचे पूरनियंत्रण झाले आहे.
२. जलसिंचन सुविधेमुळे संबलपूर जिल्ह्यात तांदळाचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढले आहे .
३. हिराकुड अल्युमिनियम प्लँट, ब्रिजराजनगर येथील कागद कारखाना, राजगंजपूर येथील सिमेंट कारखाना तसेच राउरकेला येथील लोह-पोलाद कारखाना यांशिवाय करक, पुरी, संबलपूर, मयूरभंज, बोलानगीर इ. जिल्ह्यांतील लहान-मोठ्या कारखान्यांना येथील वीजनिर्मितीचा फायदा झालेला आहे.

४. हिराकुड जलाशयात मासेमारीही मोठ्या प्रमाणावर चालते.
५. जलाशयाच्या नजीक देव्रीगढ अभयारण्य विकसित करण्यात आलेले असून धरण परिसरास पर्यटन क्षेत्रास चालना मिळाली आहे.
६. या धरणाखालील बुर्ला व चिपीलीमा या दोन जलविद्युत्निर्मिती केंद्रांतून जलविद्युत्निर्मिती करण्यात येत आहे.

● **भाकरा नांगल धरण प्रकल्प**

भाकरा नांगल धरण हे भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतर हाती घेतलेल्या सर्वात प्राचीन नदी खोऱ्याच्या विकास योजनांपैकी एक होते. सर लुई डेन हे 1908 मध्ये पंजाबचे लेफ्टनंट गव्हर्नर होते. त्या काळात त्यांनी सतलज नदीवर जलाशय बांधण्याची सूचना केली. वीज साठवण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी धरणे बांधण्याची सूचना त्यांनी केली. मात्र हा प्रकल्प फार खर्चिक असल्याने तो होऊ शकला नाही.

त्याचा अभ्यास करून अनेक अहवाल तयार केले गेले आणि अखेरीस १९४८ मध्ये हा प्रकल्प आकारास येऊ लागला. सिंचन प्रदान करणे, वीज निर्मिती करणे आणि सतलज-बियास नदीच्या खोऱ्यातील पूर रोखणे ही या धरणाची उद्दिष्ट्ये होती.

अशा प्रकारे, भाकरा धरणाचे बांधकाम 1948 मध्ये सुरू झाले आणि अखेरीस 22 ऑक्टोबर 1963 रोजी पूर्ण झाले. बहुदेशीय योजनेमुळे महानदीच्या विस्तृत क्षेत्राचे पूरनियंत्रण झाले आहे. भाकरा नांगल धरण हे भारतातील सर्वात मोठ्या आणि महत्त्वाच्या धरणांपैकी एक आहे, ज्याचा उपयोग सिंचन, जलविद्युत् उत्पादन, आणि पाणीपुरवठा यासाठी केला जातो. पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, आणि हिमाचल प्रदेश या राज्यांच्या विकासात या धरणाचा मोठा वाटा आहे. भाकरा नांगल धरण प्रकल्पाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी आणि त्याच्या मागील विचारधारेसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे.

● **सोन नदी प्रकल्प**

10 मार्च 1945 च्या परिषदेमध्ये बाबासाहेबांनी या हा प्रकल्प सुरू करण्याचे जाहीर केले बहुउद्देशीय नदी खोरे योजना म्हणून अमलात आणण्यासाठी त्यांनी आपले मत मांडले होते यामध्ये उत्तर प्रदेश बिहार अधिकारी केंद्रातील संस्थाने राजे यांचा आर्थिक विकास महत्त्वाचा मानला होता ही एक बहुउद्देशीय योजना होती यामध्ये जलसिंचन जलवाहतूक याचा प्रामुख्याने विचार केलेला होता पण तरीही ही योजनाही सर्वांना उपयोगी कशी पडेल याकडे पाहिले होते

नदीजोड प्रकल्पाचे प्रणेते

सध्याच्या राष्ट्रीय नदीजोड प्रकल्पाची कल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1942 ते 1945 दरम्यान मांडली आहे. पाण्याच्या समान वितरणासाठी नद्या जोड प्रकल्प हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे असे आंबेडकरांना वाटत होते. या नद्या जोड प्रकल्पामुळे कोरडवाहू क्षेत्रामध्ये शेतीसाठी फार चांगला उपयोग होऊ शकतो यामुळेच शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल असे बाबासाहेबांना वाटत होते. यासाठी त्यांनी राज्यघटनेत तरतूदही केली. फार कमी लोकांना जलनीतीमधील त्यांच्या योगदानाबद्दल माहीत आहे. विशेष म्हणजे बाबासाहेबांनी महापुराच्या पाण्याचा विनियोग कसा करता येईल, हेदेखील सांगितले होते.

● **पाण्यासंबंधी घटनात्मक तरतूदी**

डॉ. आंबेडकरांनी घटनेचा आराखडा घटना समितीस सादर करताना पाणी हा विषय केंद्र शासनाच्या अखत्यारीत असावा, अशी भूमिका मांडली. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेत पाणी हा विषय क्रमांक 56

मध्ये अंतर्भूत होऊन केंद्र शासनालाही यासंबंधी कायदे करण्याचे अधिकार प्राप्त झाले. भारताच्या राज्यघटनेत ही तरतूद कलम 262मध्ये समाविष्ट करण्यात आली आहे. याच तरतूदीअंतर्गत आंतरराज्यीय जलिववाद कायदा नदीखोर प्राधिकरण कायदा 1956 पारित करण्यात आला.,

● **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जलनीतीचे सद्यस्थितीतील महत्त्व:**

1. सामाजिक न्याय आणि समान वितरण:

पाणीही नैसर्गिक संपत्ती आहे पण तिच्यासाठी सुद्धा अनेक वर्षे वंचित समाजाला झगडावे लागले होते. हे पाणी सर्वांना मिळणे हा त्यांचा हक्क होता याबरोबरच या पाण्याचे वितरण समान पद्धतीने झाले तरच या समाजाचा विकास होईल याची जाणीव आंबेडकरांना होती आणि म्हणूनच त्यांनी पाण्याचे समान वितरण व्हावे यासाठी आग्रह धरला होता. आजच्या जलनीतीत, समाजातील गरीब आणि वंचित घटकांसाठी जलस्रोतांचा न्यायपूर्ण वापर केला जात आहे.

2. आर्थिक विकास: आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनानुसार बहुउद्देशीय नदी प्रकल्प हा आजही पाणी सिंचन, हायड्रोईलेक्ट्रिकल पॉवर, पूर नियंत्रण, वॉटर सप्लाय नेवीगेशन, टुरिझम या भूमिका बजावत आहे. सिंचन, जलविद्युत्, आणि जलवाहतूक प्रकल्पांमुळे आर्थिक प्रगती साधता येते, ज्यामुळे देशाच्या आर्थिक स्थितीला समर्थन मिळते. आंबेडकरांच्या या विचारांचा पाठपुरावा करून आज अनेक राज्यांमध्ये अनेक धरणे धरणे बांधली आहेत ज्यांच्यामुळे दुष्काळी भागामध्ये ही धरणे वरदान ठरलेली आहेत. यामुळे शेतीचा व शेतकऱ्यांचा विकास झाला आहे.

निष्कर्ष (Conclusions)

१. भारतात अजूनही पूराची समस्या आहे. यासाठी बाबासाहेबांची नद्या जोड प्रकल्प राबविणे आवश्यक आहे.

२. भारतातील अनेक राज्यांमध्ये पाण्याची समस्या आहे हा विषय केंद्राच्या अखत्यारीत असायला हवा.

३. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ राजकीय व समाज सुधारणे बाबतच काम केले नाही तर देशातील दीनदलित, दुबळे, कामगार, शेतकरी यांच्यासाठीही विचार केला होता त्यांचा जलनीतीचा विचार हा फारसा प्रकर्षाने अभ्यासला जात नाही. पण त्यांनी अगदी सखोलपणे या देशातील शेती आणि शेतकरी याबद्दल विचार केलेला होता हे जाणवते.

४. बाबासाहेब आंबेडकरानी जे बहुउद्देशीय प्रकल्प राबवले त्याचाच परिणाम आज भारतातील अनेक राज्यांमध्ये ज्या अनेक छोट्या नद्या आहेत त्यावर देखील प्रकल्प उभारले जात आहेत या प्रकल्पामुळेच आज देशातील शेती सुजलाम सुफलाम झाली आहे .

सूचना व शिफारसी

१. जलसंपत्तीच्या महत्त्व बाबत जनजागृती आवश्यक आहे.
२. जलसंपत्ती व्यवस्थापना आणि शाश्वत वापर यावर अभ्यासक्रमात माहिती असायला हवी. ब्रिटिशां
३. दुष्काळी प्रदेशात धरणांची संख्या वाढायला हवी .
४. दुष्काळी भागात कालव्याद्वारे सोडलेले पाणी पोहोचत नाही त्याचे योग्य नियमन व नियोजन करणे आवश्यक आहे .
५. धरणातील व तलावातील पाण्याचा जपून वापर व्हावा यासाठी जनजागृती व्हावी.
६. धरण क्षेत्र मध्ये वृक्ष लागवड व्हावी जेणेकरून मातीची धूप होणार नाही व नद्या गाळाने भरणार नाहीत.
७. कारखान्यातून होणाऱ्या जलप्रदूषणावर कडक नियंत्रण ठेवले पाहिजे.
८. शेतकऱ्यांनी सेंद्रिय खताचा जास्तीत जास्त वापर करावा.
९. रेन वॉटर हार्वेस्टिंग चा शक्य तेथे जास्तीत जास्त वापर करावा.
१०. जलकुंभांजवळ मानवी क्रियाकलापांवर निर्बंध घालावा.

संदर्भसूची

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान -सुखदेव थोरात, (अनुवाद प्राध्यापक रमेश दांडगे) सुगावा प्रकाशन पुणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-रायटिंग अँड स्पिचेस खंड -१०
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जलनीती -.डी टी गायकवाड.
४. आंबेडकरांचे सामाजिक व आर्थिक तत्त्वज्ञान:
५. "The Essential Writings of Dr. B.R. Ambedkar"